

Филм и кинематографија (1896-1993)

Дејан Косановић

Прва филмска представа у Србији и на Балкану одржана је 6. јуна 1896. године у Београду, у кафани "Код златног крста" на Теразијама. Било је то непуних шест месеци после првог јавног приказивања "покретних фотографија" у Паризу (28. децембра 1895). Представник проналазача кинематографа, браће Лимијер из Лиона, Андре Кар приказивао је Београђанима прве филмове лионских произвођача преко месец дана. Једној представи су присуствовали тадашњи краљ Србије Александар Обреновић и краљица мајка Наталија.

Марта 1897. године, приликом свог другог боравка у Београду, Андре Кар је снимио и прве филмске кадрове на тлу Србије - Калемегданску шетњу, Трамвајску станицу на Теразијама и Излазак радница из Фабрике дувана; била је то прва прилика за грађане Београда да виде свој град на биоскопском платну, али ови филмови, нажалост, нису сачувани. Током година које су следиле кроз Београд и Србију пролазио је велики број путујућих кинематографа, који су филмове приказивали по изнајмљеним дворанама или под шатрама. Неки од њих су такође снимали и локалне филмове, али ниједан од тих снимака није сачуван. Стојан Нанић из Зајечара био је власник "Првог српског кинематографа", који је од 1900. године приказивао филмове у Београду и по градовима Србије. Почетком 20. века биоскоп је постао омиљени облик забаве широких слојева народа.

Најстарији сачувани филм снимљен на тлу Србије дугујемо Енглежима Арнолду Муиру Вилсону, почасном српском конзулу у Шефилду и његовом сниматељу Френку Мотершоу. Они су септембра 1904. у Београду снимили филм *Крунисање Краља Петра II Карађорђевића*, као и неке призоре из Краљева, манастира Жиче и Новог Пазара.

године 1909. отворен је у хотелу "Париз" у Београду први стални кинематограф, а убрзо је уследило и отварање других сталних биоскопа у престоници и другим градовима. Уочи Првог светског рата у Краљевини Србији било је око 30 сталних кинематографа, уз које су деловали и многи путујући. Репертоаром су доминирали француски филмови ("Патхѐ" и "Гаумонт"), а копије су стизале до Београда из Србије веома брзо, често свега десетак дана после премијере у Паризу.

Из редова власника сталних кинематографа потекли су и први филмски продуценти у Србији. Светозар Боторић, власник биоскопа "Париз" у Београду, ангажовао је 1911. француског сниматеља Луја де Берија и отпочео прво производњу филмских журнала о престоничким догађајима - *Свечана предаја старих и пријем нових застава*, Одлазак краља, престолонаследника и принцезе Јелене у Петроград и други - да би у јесен исте године снимио и приказао први српски играни филм *Карађорђе*, историјску драму о животу и делу вође Првог српског устанка. Филм је режирао глумац и редитељ Илија Станојевић (Чича Илија), а улоге су тумачили чланови Српског народног позоришта. Филм је доживео значајан успех код гледалаца, приказиван је и после Првог светског рата, али копија овог нити осталих Боторићевих филмова није сачувана. Истовремено кад и Боторић, производњом филмова отпочели су се бавити и власници београдског "Модерног биоскопа" браћа Савић. За њих је радио као сниматељ Карл Фројнд, касније познати немачки и холивудски филмски стваралац, добитник "Оскара" за камеру. Поред многих филмских журнала, снимљених у Београду и унутрашњости, браћа Савић су произвели и играни филм *Јадна мајка* (1912), мелодраму у којој је главну улогу тумачила трагеткиња

Емилија Поповић. Трећи београдски филмски продуцент био је Ђока Богдановић, власник биоскопа "Касина". Он је развио своју делатност у време балканских ратова, 1913. године. За њега је снимао руски фотограф Самсон Чернов и они су реализовали драгоцене документарне филмове о Другом балканском рату и свакодневним догађајима у Београду 1913-1914. године. Највећи део ових филмова је сачуван и представља драгоцену историјску грађу, која се чува у Архиву југословенске кинотеке у Београду. Уз Де Берија и Фројнда, вештину рада филмском камером савладао је и српски филмски сниматељ Славко Јовановић, који је убрзо и самостално снимао многе кратке документарне филмове за Боторића и браћу Савић.

Избијање Првог светског рата нагло је прекинуло започети развој домаће филмске индустрије у Србији. Богдановић и Чернов снимили су неке детаље првих ратних дејстава 1914. године (Сремску операцију и заузимање Земунa у септембру 1914), али су због рата убрзо прекинуте све активности домаћих пионира филма у Србији. О целој епопеји Срба 1915/1916. године сачувано је веома мало филмског материјала, који су снимили страни филмски сниматељи.

На тлу Војводине, која се налазила у оквирима Аустро-Угарске, почеци и развој кинематографских делатности имали су неких специфичних одлика, карактеристичних за периферну провинцију те сложене државе. Путујући кинематографи стигли су до војвођанских насеља отприлике истовремено када и у Краљевину Србију (многи од њих деловали су на обе територије); први стални кинематограф отворен је у Сомбору већ 1906, а домаћа производња филмова везана је за тројицу пионира филма у Војводини. Ернест Бошњак из Сомбора, власник првог кинематографа, набавио је 1909. филмску камеру и отпочео снимање. Од његових најстаријих филмова сачуван је само један - *Откривање споменика Ференцу Ракоцију* из 1912. године. Александар Лифка, после једне деценије приказивања филмова са својим путујућим биоскопом, настанио се у Суботици, где је отворио стални кинематограф и 1911. отпочео да снима свој филмски журнал о локалним догађајима. Новосађанин Владимир Тотовић имао је највише филмских амбиција, режирао је два играна филма - *Спасилац* и *Детектив као лопов*, али је његова каријера на самом почетку прекинута одласком на фронт, на којим је 1917. изгубио живот као аустроугарски војник у близини Горице.

За време Првог светског рата, у оквиру реорганизације Српске војске која је прешла Албанију и опорављала се на грчком острву Крфу, основана је Филмска секција при Врховној команди. Задатак ове војне филмске службе био је да војницима приказује филмове који су добијени од савезника, као и да филмски снима збивања на Солунском фронту. Од неколико сарадника и сниматеља ове филмске секције Врховне команде Српске војске најзначајнији је Михаило Михаиловић који је касније постао и један од најзначајнијих пионира филма у Краљевини Југославији. Сниматељи Филмске секције снимили су доста филмског материјала о пробоју Солунског фронта, борбама за ослобођење Србије и уласку српске војске у Београд. Један је део те грађе сачуван.

У Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевини Југославији (од 1929. године), Београд је био најзначајнији филмски центар, посебно што се тиче производње филмова. У Београду је основана Државна радионица за израду филмова при Министарству народног здравља, са задатком да снима здравствено-просветне филмове. Један од тих филмова био је *Трагедија наше деце* (1922), који се бавио проблемом алкохолизма. Међутим, делатност овог произвођача прекинута је 1925. године услед недостатка средстава. У Сомбору је Ернест Бошњак исте године снимио тематски сличан филм *Лажни ради мене* (1922), а његово предузеће "Боер филм" наставило је да снима и

друге филмове. Тих година је основано у Београду још неколико филмских предузећа - "Новаковић филм" Косте Новаковића, "Артистички филм" Андрије Глишића и Зарије Ђокића, "Адрија Национал" Ранка Јовановића и Милутина Игњачевића, "Мачва филм" Славка Јовановића, "Победа филм" Јосипа Новака. Сви ти филмски ентузијастички улагачи су велика средства у производњу филмова, а остварили су велики број филмских журнала и документарних филмова, као и неке игране филмове, међу којима има и сачуваних. "Новаковић филм" је филмска хроника збивања у Београду и Србији и данас представља драгоцену историјску грађу за проучавање наше прошлости. Играни филмови *Све ради осмеха*, *Рударева срећа* ("Победа филм", 1926), *Краљ чарлстона* (1927), *Грешница без греха* (1929) Косте Новаковића и *Кроз буру и огањ* (1930) Ранка Јовановића и Милутина Игњачевића својим продуцентима су доносили само губитке, те тако ниједан од ових пионира филма у Србији није успео да одржи континуирању производњу играног филма. Стање на филмском тржишту Краљевине Југославије било је веома неповољно за домаћи филм: власници биоскопа били су оптерећени великим порезима, тржиште је било преплављено јефтиним и добрим увезеним филмовима (америчким, немачким, француским), а заштита домаћег филма није била организована. Додуше, године 1931. донет је Закон о уређењу промета филмова који је, поред осталог, обавезивао дистрибутере и кинематографе да приказују домаће филмове у одређеном проценту. Био је то велики подстрек за пионире филма у Србији и само током 1932. године снимљено је (у Краљевини Југославији) више филмова нешто у целом периоду од краја Првог светског рата. године 1931. основан је и "Југословенски просветни филм", повлашћено предузеће (добила државне наруџбине) које је од 1941. године снимало много документарних филмова о Југославији, углавном сачуваних. године 1932. снимљен је филм *Са вером у Бога* Михајла Ал. Поповића, свакако најамбициознији и најуспешнији српски играни филм снимљен до Другог светског рата. Аутор тога филма показао је велико познавање филмског израза и веома истанчан укус за композицију филмског кадра. Али, под притиском иностраних дистрибутера филмова и домаћих власника биоскопа, 1933. године су укинута параграфи споменутог закона који су штитили домаћи филм, тако да се производња опет свела на малобројне филмске журнале и документарне филмове, међу којима треба истаћи филм о бициклистичкој трци кроз Србију *Пут шина* (1939, "Артистички филм", снимио Михаило Ивањиков) и свакако најбољи домаћи документарни филм пре Другог светског рата *Причу једног дана* (1941, "Артистички филм", редитељ Макс Калмић, снимио Михаило Ивањиков).

Током Другог светског рата (1941-1945) у Србији је било доста филмских активности. У окупираним Београду, под окриљем окупаторских власти, снимљен је колаборационистички филмски журнал *Нова Србија* који свакако има данас вредност историјског документа, а снимљен је и играни филм *Невиност без заштите* у режији Драгољуба Алексића. На страни окренутој против немачког окупатора и његових сарадника снимали су повремено савезнички сниматељи. Део те филмске грађе је сачуван. При Главном штабу Народноослободилачке војске и партизанских одреда Србије основана је јула 1944. године Филмска секција, на чијем је челу био Радош Новаковић, касније знаменити пионир савремене југословенске кинематографије. После ослобођења Београда (октобра 1944) ова секција прераста у Филмску секцију Врховног штаба НОВ и ПОЈ, и то је, у ствари, био зачетак организоване кинематографске делатности у Југославији после Другог светског рата, јануара 1945. у Београду је снимљена *Кинохроника број 1*, први филм савремене југословенске кинематографије; на тај филм се надовезало још неколико кино-хроника и документарних филмова, те је тако, крајем Другог светског рата, у Србији отпочела континуирана производња филмова у новој, послератној Југославији.

Током административног система управљања кинематографијом у ФНР Југославији (1945-1951) целокупна делатност била је централизована; на челу се налазио Комитет за кинематографије Владе ФНРЈ, а кинематографијом у Србији руководио је Републички комитет. У Београду је било седиште савезног производног предузећа "Звезда филм", затим "Филмских новости", републичког предузећа "Авала филм", увозно-извозног предузећа "Југославија филм", Високе филмске школе, итд. Тако је, фактички, административни и пословни центар нове, савремене југословенске кинематографије био у Србији, што је свакако утицало на развој филма у овој републици. Од тог времена све до распада СФР Југославије (1991. године) Србија је производила око 50% југословенских играних, документарних и краткометражних филмова. У Београду и Србији живео је и радио највећи број југословенских филмских уметника и техничара, ту су се налазили и највећи југословенски производни и технички капацитети. Многи филмски уметници и стручњаци из Србије радили су у другим републикама, као што је и српска кинематографија била увек отворена за уметнике и стручњаке из других крајева бивше Југославије.

Од краја Другог светског рата (1945) у Србији без прекида тече производња филмских журнала и документарних филмова, међу којима треба посебно истаћи филм *Нова земља* (1946) Радоса Новаковића о насељавању колониста из ратом разорених пасивних крајева у плодне равнице Војводине. Београдско предузеће "Авала филм" снимило је 1947. године први играни филм савремене југословенске кинематографије. Била је то *Славица* редитеља Вјекослава Афрића. године 1948. у Београду су произведена три, од четири југословенска играна филма те године - *Бесмртна младост*, с ратном тематиком редитеља Војислава Нановића, *Живот је наш*, са савременом тематиком редитеља Густава Гаврина и *Софка* редитеља Радоса Новаковића, прва филмска адаптација једног класичног књижевног дела код нас (романа *Нечиста крв* Борисава Станковића)., Упоредо с производњом играних филмова расте и број снимљених документарних и краткометражних остварења. Анимирани филм с луткама *Пионир и двојка* Љубише и Вере Јоцић добио је посебно признање у својој категорији на Међународном филмском фестивалу у Венецији.

године 1951. у оквиру општих промена у југословенском друштвеном уређењу реорганизована је и кинематографија. Комитети за кинематографију су укинати, престало је буџетско финансирање и од произвођача филмова очекивало се да послују рентабилније, с тим што је држава и даље дотацијама покривала део трошкова производње. Систем производње такође је промењен - из корпуса произвођача издвојени су филмски уметници и њихови сарадници који се сада уговором везују за реализацију одређеног филма. Иако је у првом тренутку изазвао организацијске и финансијске проблеме, нов систем је деловао стимулативно. У Србији је повећан број производних филмских предузећа, отпочела је уметничка и продукциона конкуренција, филмски ствараоци су постали зависни од успеха свог филма. То је допринело да се у области филмске уметности одбаце до тада утицајни шаблони социјалистичког реализма преузети од совјетске кинематографије, те да се потраже нови, специфични облици филмског израза. То трагање за новим било је посебно изразито у српској кинематографији, у оквиру које је радио највећи број домаћих филмских стваралаца и произвођача, што је најнепосредније утицало на даљи развој српског филма.

Деценија која је следила (1951-1962) одликује се пре свега савлађивањем филмског заната, освајањем нових жанрова у области играног филма и уметничким остварењима која су допринела томе да се југословенски филм уздигне на европски ниво. Томе су свој допринос дали ствараоци који ус се већ истакли у претходном пионирском периоду - Радос Новаковић (*Далеко је сунце*, 1953, *Песма са Кумбаре*, 1955, *Ветар је стао пред*

зору, 1959), Војислав Нановић (*Циганка*, 1953, *Три корака у празно*, 1958) и други. Посебан уметнички успех су имали филмови Владимира Погачића, који је на веома рафинирани начин користио могућност филмског израза, било да се радило о ратним филмовима (*Велики и мали*, 1956, *Сам*, 1959) било о савременим темама (*Суботом увече*, 1957). За режију филма *Велики и мали* Погачић је добио прву награду на Међународном филмском фестивалу у Карловим Варима, прву награду те врсте додељену неком југословенском аутору. Живорад Митровић је суштински променио однос према ратном филму уневши у тај веома експлоатисани жанр сасвим нове елементе узбудљивог авантуристичког филма (*Ешалон доктора М*, 1955, *Капетан Леши*, *Сигнали над градом*, 1960). Снимљен је први југословенски филм у боји, *Поп Ђира и поп Спира* (1957), редитеља Соје Јовановић. Од 1953. године почињу да се снимају филмови у копродукцији са страним земљама (*Последњи мост*, 1953, с Аустријом, *Крвави пут*, 1955, с Норвешком, и многи други). Уз прву генерацију српских филмских редитеља јављају се и млади ствараоци, међу којима се посебно истиче Александар Петровић (*Двоје*, 1961). С друге стране, снимају се такође јефтини и популарни филмови, с циљем да привуку најшире слојеве гледалаца; типичан пример је комедија *Заједнички стан* (1960) редитеља Марјана Вајде.

Наредни период (од 1962. до 1991. године) најбоље би се могао окарактерисати као непрекидни успон филма у Србији. Током те три деценије снимљено је у Србији више од 300 играних филмова. Остварења домаће кинематографије постала су саставни део националне културе, домаћи филм је освојио гледаоце, а многа остварења су репрезентовала нашу земљу на филмским фестивалима широм света. У области играног филма јављају се нови аутори и нове тенденције. Пуриша Ђорђевић уноси специфичну поетику у ратни филм (*Девојка*, 1965, *Јутро*, 1967). Душан Макавејев је окренут ка проблемима савременог живота и у своје филмове уноси оригинални израз, који га је прославио у свету (*Човек није тица*, 1965, *Љубавни случај службенице ПТТ*, 1967, *Мистерије организма*, 1967), Владан Слијепчевић користи поетски реализам при обради савремених тема (*Медаљон са три срца*, 1962, *Штићеник*, 1966), док Живојин Павловић савремени живот слика скоро натуралистички (*Буђење пацова*, *Кад будем мртав и бео*, 1960). Српским филмом доминира ауторска личност Александра Петровића, који за свој филм *Скупљачи перја* (1967) добија Гранд прих на Међународном филмском фестивалу у Кану.

Половином седамдесетих година у Србији јавља се нова генерација филмских редитеља, младих, даровитих и амбициозних стваралаца школованих у Прагу и Београду - Горан Паскаљевић (*Чувар плаже у зимском периоду*, 1976, *Пас који је волео возове*, 1977), Срђан Карановић (*Мирис пољског цвећа*, 1977), Горан Марковић (*Специјално васпитање*, 1977), Дејан Караклајић (*Љубавни живот Будимира Трајковића*, 1977), Слободан Шијан (*Ко то тамо пева*, 1980), Дарко Бајић (*Директан пренос*, 1982). Филмови ове генерације аутора су освојили велики број награда на Фестивалу југословенског играног филма у Пули и на многим међународним филмским фестивалима, а њихово стваралаштво је обележило савремени српски филм као уметничку област од посебног националног и међународног значаја. Уз имена и дела која смо навели налазе се и многи други значајни аутори (Миомир Стаменковић, Предраг Голубовић, Александар Петковић, Драган Кресоја, Милош Радивојевић, Желимир Жилник и други), од којих је свако дао свој допринос развоју филма и филмске уметности у Србији.

Упоредо с играним филмом у Србији се развијао документарни, краткометражни и анимирани филм. Српски документарни филм је пратио збивања у земљи; прекретницу од соцреалистичке лакировке ка правом филмском документу представљао је филм Миленка

Штрпца *У срцу Космета* (1954), док је поетске вредности у овом жанру открио Александар Петровић филмом *Лет над мочваром* (1957). Половином шездесетих година око предузећа "Дунав филм" оформила се београдска школа документарног филма, која се прочула у свету захваљујући многим наградама које су добијене на међународним филмским фестивалима (Оберхаузен, Лајпциг). То су били, пре свега, филмови редитеља (Крсте Шканате, Владана Слијепчевића, Стјепана Заниновића, Миће Милошевића, Николе Јовићевића, Александра Илића. Посебно место заузима сниматељ и редитељ Петар Лаловић чији су филмови о природи добили значајна међународна признања (*Последња оаза*, 1983). Уз документарни филм у Београду се после 1970. године нагло развила и производња цртаних филмова, чији су аутори освојили многе награде на домаћим и међународним филмским фестивалима (Зоран Јовановић, Никола Мајдак, Вера Влајић, Вељко Бикић и други).

Године 1991. распала се СФР Југославија, а самим тим и дотадашња југословенска кинематографија као целина. Овај распад, међутим, није битно утицао на српску кинематографију, јер је она већ у претходном раздобљу деловала као посебна целина, најмање зависна од сарадње с другим југословенским републикама. Упркос тешкоћама објективне природе, које свакако утичу на једну тако сложену делатност као што је производња филмова, континуитет није прекинут. године 1991. у Србији је снимљено 8. играних филмова, 1992. године 11, а 1993. (до почетка новембра) 7. Уз имена искусних српских редитеља средње генерације Срђана Карановића (*Вирџина*, 1991), Драгана Кресоје (*Оригинал фалсификата*, 1991), Горана Паскаљевића (*Танго аргентино*, 1992), Горана Марковића (*Тито и ја*, 1992), Живојина Павловића (*Дезертер*, 1992), јавила су се и нека нова имена младих редитеља, нове генерације аутора која тек треба да да свој допринос филмској уметности у Србији. Међу њима се истиче Срђан Драгојевић, чији је први играни филм *Ми нисмо анђели* (1992), проглашен за најбољи филм године. Упркос блокади и санкцијама које су обухватиле и област културе, српски филмови су током 1992. и 1993. године позивани на многе међународне филмске фестивале, на којима су приказивани, да би освојили неколико значајних признања и показали свету велику снагу и виталност културе и филмске уметности у Србији.